

Rupantaran : A Multidisciplinary Journal
 Vol. IV : pp 237-245, October, 2020
 ISSN : 2091-0061
<https://doi.org/10.3126/rupantaran.v4i1.34222>
 Research Management Cell (RMC)
 Dhankuta Multiple Campus, Dhankuta
 Tribhuvan University, Nepal

स्नातक तहमा कविता शिक्षणको आवश्यकता, उद्देश्य, विधि र प्रक्रिया

मानबहादुर भण्डारी^१

इमेल: mb.bhandari1971@gmail.com

सार

कविता अनुभूतिप्रधान साहित्यिक विधा हो । यस विधाको शिक्षणमा शिक्षकले विशेष ख्याल गर्नु पर्दछ । पाठ्यक्रमले राखेका उद्देश्यहरूलाई पूरा गर्ने किसिमका विधि, प्रक्रियाहरू अवलम्बन गरी शिक्षण गरेमा प्रभावकारी हुन्छ । व्याख्यान, प्रश्नोत्तर, छलफल तथा प्रस्तुतीकरण जस्ता विधिहरूको प्रयोग गरी शिक्षण गर्दा कविता रसिलो, बोधगम्य र आस्वादनीय बन्न पुग्छ । साथै कक्षा उपयोगी र व्यावहारिक बन्दछ । अझ नवीन विधि र प्रविधिहरूको प्रयोग गरी स्नातक तहका विद्यार्थीहरूमा समीक्षा र विश्लेषणात्मक चेत तथा सामर्थ्यको विकास हुने गरी कविता शिक्षण गर्नु पर्दछ । उच्च तहका विद्यार्थीहरूलाई आवश्यकता अनुसार विषय केन्द्रित, शिक्षक केन्द्रित र विद्यार्थी केन्द्रित तीनओटै विधिको मिश्रित प्रयोग उपयोगी हुन्छ । अन्ततः विद्यार्थीहरूलाई कविताको कला पक्ष र भाव पक्ष दुवैमा पारङ्गत बनाउन सकिन्छ । पाठ्यक्रमले राखेका कविता शिक्षण सम्बन्धी उद्देश्यहरू पूरा गर्नका लागि साधारण र विशिष्ट शिक्षण प्रविधिको प्रयोग गरी शिक्षण गर्नु पर्दछ । विद्यार्थीहरूमा आनन्दानुभूति प्राप्त गर्न, काव्यिक भाषाको बोध तथा सम्प्रेषणीय अभिव्यक्ति गर्न, शब्दभण्डार वृद्धि गर्न, साहित्यप्रति अभिरुचि बढाउन, विविध भाषाशैलीगत अनुभव प्राप्त गर्न कविता शिक्षण आवश्यक पर्दछ भन्ने कुरालाई यस लेखमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

मुख्य शब्दावली: कविता, शिक्षण, आवश्यकता, उद्देश्य, विधि र प्रक्रिया

परिचय

त्रिभुवन विश्वविद्यालयले विभिन्न तहमा पठनपाठन हुने विषयहरूका पाठ्यक्रमहरूलाई समय सान्दर्भिक बनाउन समयसमयमा परिष्कार, परिमार्जन र परिवर्तन गर्दै आएको छ । यस सन्दर्भमा शिक्षाशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत स्नातक तहका पाठ्यक्रमहरूलाई २०७२ सालबाट चार वर्षे वि. एड कार्यक्रम लागु गरी सोही सालबाट प्रथम वर्षदेखि क्रमिक रूपले परिमार्जन गर्दै अगाडि बढेको छ । अनि नेपाली शिक्षा विषय अन्तर्गतका मूल र ऐच्छिक सबै विषयको आवश्यक परिमार्जन गरिएको छ । प्रस्तुत लेखमा वि. एड दोस्रो वर्षमा अध्ययन गरिने नेपा.शि ४२३ (मेजर) र नेपा.शि ४२९ (माइनर) को नेपाली कविता र काव्य विषय अन्तर्गतको नेपाली फुटकर कविता पाठ्यांशको मात्र शैक्षणिक सन्दर्भको विषयमा छलफल गर्न खोजिएको छ । यस पाठ्यांशमा फुटकर कविता, खण्डकाव्य तथा महाकाव्यहरू समाविष्ट रहे तापनि यस अध्ययनमा नेपाली फुटकर कविताको शिक्षण

१. लेखक त्रि.वि.धनकुटा बहुमुखी क्याम्पस, धनकुटामा नेपाली शिक्षा विषयको उपप्राध्यापक पदमा कार्यरत हुनुहुन्छ ।

वारेमा मात्र चर्चा गरिएको छ । यो सैद्धान्तिक प्रकृतिको पाठ्यांश भएकाले शिक्षण प्रक्रिया पनि सिद्धान्तपरक नै हुन्छ । कविता शिक्षणलाई सामान्य रूपमा हेरिएको र त्यसै अनुरूप शिक्षण गरिएको पाइन्छ । प्रस्तुत पाठ्यांश शिक्षार्थीहरूलाई नेपाली कविता काव्य, गीतगजल सम्बन्धी ज्ञान, सीप विकास गराउने अभिप्रायले तयार पारिएको हो । यसमा कविताहरूको पठन, आस्वादन र विवेचना सम्बन्धी पाठ्यवस्तु राखिएको छ । यस पाठ्यांशमा पाँच ओटा साधारण उद्देश्यहरू राखिएकोमा चार ओटा कवितासँग सम्बन्धित छन् । पूर्विय र पाश्चात्य मान्यताका आधारमा फुटकर कविताको सैद्धान्तिक परिचय दिन; नेपाली कविताको विकासक्रम, प्रमुख मोड तथा मूल प्रवृत्तिहरूको परिचय प्रदान गर्ने क्षमताको विकास गराउनु; निर्धारित कविका कवितात्मक प्रवृत्ति तथा तिनका कविताको विभिन्न दृष्टिकोणले विवेचना गर्न सक्ने क्षमता अभिवृद्धि गराउनु र उल्लिखित कविताभित्रका विशिष्ट पङ्क्तिहरूको व्याख्या विश्लेषण गर्न सक्षम तुल्याउनु रहेको छ ।

शिक्षाको स्तरलाई उच्च र अधिक गुणात्मक बनाउनु, खासखास विषय क्षेत्रमा विशिष्टीकरणका लागि व्यापक आधार तयार पार्नु आदि जस्ता उद्देश्यहरू राखेर पाठ्यक्रम निर्माण गरे पनि विविध समस्याका कारणले लक्षित उद्देश्यमा पुग्न नसकिरहेको अवस्था सर्वविदितै छ । स्तरीय पठन सामग्रीको अभाव तथा अनुपलब्धता, नियमित कक्षा सञ्चालन तथा विद्यार्थी उपस्थितिको समस्या, कमजोर व्यवस्थापन, प्राज्ञिक उन्नयनका अवसरहरू न्यून हुनु र तिनको न्यायसङ्गत वितरण पनि नहुनु, पठनपाठन र मूल्याङ्कनबीच तालमेल नहुनु, निर्माणात्मक मूल्याङ्कन नहुनु, आन्तरिक मूल्याङ्कन नहुनु, निरन्तर मूल्याङ्कन नहुनु, यिनीहरूका लागि अङ्कको व्यवस्था नहुनु र शिक्षण सिकाइ सम्बन्धमा अनुगमनको अभाव आदि जस्ता समस्याहरू पनि छन् । यसका साथै शिक्षण विधि, छनोट र प्रयोग सम्बन्धी समस्या, शिक्षणमा आधुनिक प्रविधिको प्रयोग सम्बन्धी समस्या, शिक्षण सामग्रीको निर्माण, छनोट र प्रयोग सम्बन्धी समस्या, सन्दर्भ सामग्री र पूरक सामग्री सम्बन्धी समस्या, पाठ्यवस्तु छनोट र शिक्षण योजना सम्बन्धी समस्या, शिक्षण कला तथा सीप सम्बन्धी समस्या पनि अग्रपङ्क्तिमा रहेका छन् । यी र यस्तै प्रकारका समस्याहरूसँग परिचित भएर कविता शिक्षण गर्नु बढी व्यावहारिक र उपयोगी हुन्छ ।

कविता शिक्षणलाई तल्ला कक्षादेखि माथिल्ला कक्षासम्म नै अरू विषयवस्तु र विद्या सरह नै सामान्य रूपमा हेरेर त्यसै अनुरूप शिक्षण गरेको पाइन्छ । कविता शिक्षणलाई जटिल मानिएको, कविता शिक्षणको आवश्यकता, उद्देश्यहरूलाई हेक्का नराखी जथाभावी शिक्षण गरिएको र तहगत हिसाबले कविता शिक्षणको विधि, प्रक्रिया, कार्यकलाप र चरणहरूलाई बेवास्ता गरी शिक्षण गर्ने परिपाटी रहेको पाइन्छ । यस किसिमको शिक्षणले पाठ्यक्रमका उद्देश्यहरू पूरा नहुने सुनिश्चित छ । साथै गुणात्मक शिक्षामा समेत बाधा पुग्ने देखिन्छ । यसर्थ कविता शिक्षण किन र के कसरी गर्दा प्रभावकारी हुन्छ र लक्षित उद्देश्य पूरा हुन्छन् भन्ने कुराहरूमा केन्द्रित रही लेखन कार्यलाई अगाडि बढाउने र पूर्णता दिने प्रयत्न गरिएको छ ।

अध्ययन विधि तथा सामग्री

यस लेखका लागि तथ्याङ्क सङ्कलन लिखित दस्तावेजबाट यादृच्छिक छनोट विधिअनुसार छनोट गरिएको छ । उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधि अवलम्बन गरी कविताको परिचय, स्नातक तहमा कविता शिक्षणको आवश्यकता, प्रयोजन, विधि, प्रक्रिया र चरणहरू सम्बन्धी प्रकाशित, अप्रकाशित सामग्रीहरूको खोजी तथा सङ्कलन गरी अध्ययन गरिएको छ । उल्लिखित शीर्षकमा आधारित चारओटा उद्देश्यहरू (कविता शिक्षणको आवश्यकता बताउनु, कविता शिक्षणको प्रयोजन बताउनु, विधिहरू उल्लेख गर्नु र प्रक्रिया बताउनु)मा केन्द्रित रही प्राप्त सामग्रीलाई वर्णनात्मक विधिद्वारा व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ । अतः यस अध्ययनका लागि सामग्री सङ्कलनको स्रोत द्वितीयक, सङ्कलन प्रक्रिया पुस्तकालयीय पद्धति र विश्लेषण चाहिँ वर्णनात्मक विधि हो । यस लेखमा खास गरी स्नातक तहको नेपाली शिक्षा विषय अन्तर्गत कविता शिक्षणलाई मात्र केन्द्र बनाई अध्ययन गरिएको छ । यस लेखको तयारीको लागि अध्येताको निजी अनुभव र दृष्टिकोणलाई समेत आधार बनाइएको छ ।

यो गुणात्मक अनुसन्धान भएकाले उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिद्वारा लिखित सामग्रीहरूको मात्र सङ्कलन, अध्ययन र विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

छलफल तथा परिणाम

कविताको परिचय

मानव सभ्यता जति पुरानो छ कविताको ऐतिहासिक परम्परा पनि त्यति नै पुरानो छ । कसले कुन रूपमा कविता सिर्जना गर्‍यो भनेर तिथिमितिसहित किटान गर्न मुस्कल छ । पूर्वीय आचार्यहरूले कवितालाई 'कवृ वर्णे' भन्ने गरेको पाइन्छ । जसको अर्थ हुन्छ कुनै विषयका बारेमा कविले गरेको वर्णन नै कविता हो । वर्णन गर्ने व्यक्ति 'कवि' र उसले गरेको वर्णनीय रचना 'कविता' हो । केही आचार्यहरूले ब्रह्माजीले नै सर्वप्रथम वेदको मौखिक रूपमा वर्णन गरेका हुनाले सृष्टिकर्ता ब्रह्मा नै आदि कवि हुन सम्म पनि भनेको पाइन्छ ।

साहित्यका चार प्रमुख विधा (कविता, नाटक, आख्यान, निबन्ध) मध्ये कविता एउटा प्रमुख विधा हो । पूर्वीय साहित्यशास्त्रमा कविता शब्दको व्युत्पत्ति कवि (प्रकृति) र ता (प्रत्यय) बाट भएको हो । 'कविले' रचनाकारलाई र 'ता' ले कविको रचनालाई बुझाउदछ । यस व्युत्पत्ति अनुसार कविताको तात्पर्य कविद्वारा सिर्जित रचना विशेष वा कविको कर्म हो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

पाश्चात्य साहित्यशास्त्रमा कवितालाई पोएट्री भनिन्छ । पोएट्री शब्दको व्युत्पत्ति पोएट शब्दबाट भएको हो । पोएटले रचनाकारलाई र पोएट्रीले कविको रचना विशेषलाई बुझाउदछ । पोएट्रीलाई पोएम पनि भनिन्छ । यसरी हेर्दा पूर्व र पश्चिममा कविताको शाब्दिक अर्थ मिल्न जान्छ ।

कविता साहित्यको एक पुरानो र महत्त्वपूर्ण विधा हो (त्रिपाठी र अन्य, २०५५ : १) । साहित्यका विभिन्न विधाहरू मध्ये कविता पनि स्वतन्त्र, सशक्त र विशेष अर्थ भएको रचना हो । यो यस्तो एक विशेष प्रकारको साहित्यिक रूप हो जसको भाषा लयात्मक हुन्छ र जहाँ सङ्क्षिप्तता, सूचनात्मकता, पूर्णता, प्रभावकारिताका साथ कविको आत्मा प्रकाशन हुन्छ । कविता गेयात्मक एवं काल्पनिक हुन्छ । यो नित्य नवीन, ध्वन्यात्मक र अनुभूतिप्रधान हुन्छ । सङ्गीतात्मकता, गतिशीलता, भावुकता, कोमलता, श्रुतिमाधुर्य, गेयात्मकता, आलङ्कारिक, रसमय, रमणीय तथा सूत्रात्मकता आदि कविताका विशेषताहरू हुन् ।

विभिन्न विषय, प्रसङ्ग, सन्दर्भ, प्राकृतिक परिवर्तन आदिका कारणले मानिसका मनमा भावना र संवेदनाहरू भरिदै जान्छ; अनुभूतिहरू जाग्दै र भरिँदै जान्छ । अनि ती भावमय संवेदनाहरू वाणीका रूपमा अभिव्यक्त हुन थाल्दछ । यसो हुँदा मानिसलाई एकातिर सन्तोष, तृप्ति र आनन्द प्राप्त हुन्छ भने अर्कोतिर कविताको जन्म हुन्छ । यसमा कल्पना, भाव, शैली (बुद्धि) तीनै कुराको समिश्रण हुन्छ । अतः कविता अनुभूतिहरूको लयात्मक अभिव्यक्ति हो ।

कविताको मुक्तकदेखि फुटकर, लामा, खण्डकाव्य र महाकाव्यसम्मका रूपहरू हुन्छन् । यस भित्रका गद्य, पद्य, चम्पू सबै लयात्मक हुन्छ । कवितामा कोमल र ललित शब्दविन्यास गरिएको हुन्छ । साथै सरल र सरस पनि हुन्छ । कवितामा गुणयुक्तता र दोष वर्जिता भएको हुनु पर्छ । वास्तवमा कविता भाव र कलाको सुन्दर संयोजनबाटै उत्पन्न हुन सक्छ । अतः भावना र विचारको सहज साङ्गीतिक अभिव्यक्ति नै कविता हो ।

कविता शिक्षण

भाषा शिक्षणमा साहित्यका विविध विधाहरूलाई उपयोग गरी तिनीहरूको शिक्षण गरिन्छ । जसलाई विधा शिक्षण भनिन्छ । साहित्यिक विधाहरू मध्ये कविता पनि एक प्रमुख, परम्परित विधा हो । यो अत्यन्त प्राचीन मानिन्छ (त्रिपाठी र अन्य, २०५३ : ४) । विश्व साहित्यमै यो कविता विधा समृद्धशाली देखिन्छ । कविता

अनुभूतिहरूको लयात्मक अभिव्यक्ति हो । यस विधाको शिक्षण गद्य शिक्षण भन्दा भिन्नै किसिमको हुन्छ । अनि तुलनात्मक रूपमा अन्य विधा शिक्षण भन्दा जटिल र चुनौतीपूर्ण पनि हुन्छ । तैपनि कवितालाई आवश्यकता, औचित्य, कक्षा, तह हेरिक्न र समय तथा प्रभावकारी ढङ्गबाट शिक्षण गर्नु पर्ने हुन्छ । नवीनतम विधि, प्रक्रिया, प्रविधि आदिको समुचित प्रयोग गरी कविता शिक्षण गरेमा उद्देश्यपूर्ण हुनेछ । शिक्षण सिकाइमा 'के' सिकाउने भन्दा 'कसरी' सिकाउने भन्ने कुरा महत्त्वपूर्ण हुन्छ । ज्ञान तह भन्दा माथिका उद्देश्यहरू जसले प्रयोगमा ल्याउने, विश्लेषण, संश्लेषण, मूल्याङ्कन गर्ने सीप हाँसिल गर्ने, सिर्जना गर्ने जस्ता कुराहरू 'कसरी' शिक्षण गरिएको छ त्यसमा बढी निर्भर हुन्छन् । कविता शिक्षणबाट उच्च तहका विद्यार्थीहरूमा उपर्युल्लिखित उद्देश्यहरू हाँसिल गर्ने लक्ष्य राखिएको हुन्छ ।

कविता वाचन तथा लेखन अभिरुचिमा अग्रसर गराउनाले विद्यार्थीहरू भाषिक अभिव्यक्तिमा र कविताका विविध शैलीमा परिचित हुन्छन् । साथै भाषिक क्षमता र बोध क्षमतामा विकास भई मौलिक तथा सिर्जनात्मक लेखन कार्यतिर अग्रसर हुन्छन् । यसका लागि कविता शिक्षणको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ ।

स्नातक तहमा कविता शिक्षणका प्रयोजन/उद्देश्य

कविता शिक्षण गर्दा शिक्षकले विशेषतः कक्षा, तहगत आधारमा पाठ्यक्रमले निर्देश गरेका उद्देश्यहरूलाई केन्द्रबिन्दु बनाउनु पर्दछ । विद्यार्थीको रुचि, क्षमता, आवश्यकता, पूर्वज्ञान, उमेर आदि अनुसार उद्देश्यहरू पनि फरक हुने हुँदा सोही बमोजिम कविता शिक्षण आवश्यक ठानिन्छ । स्नातक तहमा कविता शिक्षणका प्रयोजनहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

- छन्द, लय एवं भावानुसार सस्वरवाचन गर्न,
- विशिष्ट भाषिक अभिव्यक्ति बोध गर्ने क्षमताको विकास गर्न,
- मूल भाव पहिचान गर्न,
- रसानुभूति प्राप्त गर्न,
- विधागत पहिचान गरी (पद्य र गद्य) त्यसमा परिचित हुन,
- कविका कवितागत प्रवृत्ति पहिचान गर्न,
- भावनाको परिष्करण गर्न,
- संवेगको नियमन गर्न,
- शब्दको विशिष्ट अर्थबोध गर्न,
- विभिन्न शैलीको परिचय दिन,
- सिर्जनात्मक शक्तिको विकास गर्न,
- समीक्षा, तुलना, प्रश्नोत्तर गर्ने क्षमताको विकास गर्न,
- कविताप्रति रुचि संबर्द्धन गर्न,
- कल्पना शक्तिको विकास गर्न,
- उदात्त भावनाको विकास गर्न,
- व्यक्तित्व विकास र चरित्र निर्माण गर्न,
- बौद्धिक विकास गर्न,
- रस, छन्द, अलङ्कार आदिको आनन्द लिने सामर्थ्य उत्पन्न गर्न,
- विश्लेषणात्मक क्षमताको विकास गर्न,
- विभिन्न शैलीको परिचयात्मक ज्ञान गर्न,
- साहित्यप्रति रुचि जगाई कविता सिर्जनातर्फ उत्प्रेरित गराउन आदि ।

कविता शिक्षणको आवश्यकता

पूर्वीय साहित्यशास्त्रीय मान्यता अनुसार कविता साहित्यको मूल विधा मानिएको छ । कविता काव्यबाट मानिसलाई जुन आनन्द प्राप्त हुन्छ त्यो साहित्यका अन्य कुनै पनि विधाबाट प्राप्त हुँदैन । साथै यस भौतिक जगतमा गरिएका कार्यकलापहरूबाट पनि प्राप्त हुँदैन । अलौकिक आनन्द कविताबाट मात्र प्राप्त हुन्छ । त्यस्तो आनन्दानुभूति प्राप्त गर्नलाई कविता शिक्षणको आवश्यकता पर्दछ ।

कवितामा प्रयोग गरिएको भाषा विशिष्ट किसिमको हुन्छ । खास गरी सूत्रात्मक, आलङ्कारिक, ध्वन्यात्मक, सङ्केतात्मक तथा रमणीय भाषा प्रयोगलाई प्राथमिकता दिइन्छ । यस किसिमको भाषा प्रयोग बोध तथा सम्प्रेषणका लागि कविता शिक्षण आवश्यक मानिन्छ । जसले भाषालाई कलात्मक उच्चता प्रदान गर्दछ ।

कविता अभिव्यक्तिको उत्कृष्ट रूप हो । यो सिर्जनात्मक र रागात्मक गुणले युक्त हुन्छ । यसले भाषा सिकाइलाई उत्पादनशील र सिर्जनशील बनाउन पनि सहयोग गर्दछ । यसले यान्त्रिक दिनचर्याबाट दिक्क भएको मानवीय बाध्यतालाई राहत प्रदान गर्दछ ।

कवितामा विषयवस्तु, भावअनुसार विविध क्षेत्र, जातजाति, भाषा, संस्कृति अनुरूपका शब्दहरूको प्रयोग गरिन्छ । कवि शब्दका खेलाडी भएकाले विशेष किसिमका शब्दहरूलाई संयोजन गरिएको हुन्छ । अतः कविता शिक्षणबाट शब्दभण्डारमा वृद्धि गर्न सकिन्छ ।

कवितामा विशिष्ट वा काव्यिक भाषाको प्रयोग गरिएको हुन्छ । यसको अध्ययनबाट उच्चारणमा परिष्कार आउछ, अभिव्यक्ति क्षमता र शैलीको विकास हुन्छ, भाषा प्रयोगमा प्रवाहमयता थपिन्छ, कलाप्रति अनुराग बढ्छ र साहित्यप्रति अभिरुचि बढाउन सकिन्छ (शर्मा र पौडेल, २०६० : १८३) ।

कविता लय-सङ्गीत प्रधान रचना हो । यो गद्य, पद्य र चम्पू तीन किसिमबाट रचना गरिने हुँदा त्यसै किसिमका भाषिक अभिव्यक्तिहरू पाइन्छ । जति कवि त्यति नै स्वभाव र शैली हुने हुनाले कवितामा त्यसै अनुरूपको भावाभिव्यक्ति गरिएको हुन्छ । कतै परम्परित, कतै आधुनिक र कतै अत्याधुनिक शैलीको प्रयोग गरिएको हुन्छ । अतः भाषागत अनुभवको दायरालाई फराकिलो बनाउन कविता शिक्षणको आवश्यकता पर्दछ ।

कविता विधा मुक्तकदेखि महाकाव्य सम्मका स्वरूपमा रचिन्छ । यसलाई लघुतम, लघु, मध्यम, बृहत् र बृहत्तर गरी पाँच भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ । कवितामा शीर्षक, संरचना, कथन पद्धति, विम्बालङ्कार र प्रतीक, लय, भाषाशैली र केन्द्रीय कथ्य जस्ता तत्त्वहरू रहन्छन् । विषय र शैलीका आधारमा कविताहरू तुकबन्दी, कथात्मक, गेयात्मक, छन्दोबद्ध, गद्य, लोकलयात्मक, मिथकीय र अन्य आगन्तुक किसिमका हुन्छन् । यी सम्पूर्ण कुराहरूका आधारमा कविताको संरचनागत र तत्त्वगत विशेषताहरूलाई पहिचान्न सकिने हुँदा त्यसका लागि कविता शिक्षण आवश्यक पर्दछ ।

कविता शिक्षणका विधिहरू

कविता शिक्षण तल्ला कक्षाहरूमा वाचन कला, भावार्थ बोध, शब्दभण्डार क्षमताको विकास भए पनि माथिल्लो कक्षामा भने यसका साथै व्याख्यात्मक तथा विश्लेषणात्मक क्षमता विकासको शिक्षण हो । विविध किसिमका कविताहरू अध्ययन गरेर त्यसमा अन्तर्निहित मूलभाव पहिल्याउनु, समीक्षा गर्ने, समालोचना तथा प्राज्ञिक टिप्पणी गरी कविताको उच्च मूल्याङ्कन गर्ने सीप तथा कलाको विकास गर्नु कविता शिक्षणको मुख्य उद्देश्य हो । कविता शिक्षणलाई समस्याका रूपमा नलिएर विद्यार्थीहरूको सिर्जनात्मक क्षमताको विकास गर्नुका साथै विवेचना, समालोचना, समीक्षा तथा खोज अनुसन्धान गर्ने क्षमताको विकासतर्फ केन्द्रित हुनु पर्दछ । कविता अनुभूतिको विषय भएकाले विद्यार्थी स्वयं कविताको भावमा एकीभाव भई रसास्वादन गर्ने अवस्थासम्म पुग्ने गरी शिक्षण गर्नु पर्छ । कविताको भावबोध गर्न प्रोत्साहित गर्नु पर्छ । विद्यार्थीहरूले तल्लै कक्षामा कविता शिक्षणमार्फत्

लय, उच्चारण, भाव तथा छन्दबोध, सामान्य भाषा र शब्द भण्डार क्षमताको विकास गरिसकेका हुन्छन् । तसर्थ उच्च कक्षामा विशिष्ट भाषा प्रयोग, शैलीगत चिनारी र प्रयोग तथा लेखन कार्यतिर अग्रसर गराउने किसिमले कविता शिक्षण गराउनु पर्दछ । कविता शिक्षणका खास विधिहरू छन् । जसलाई आवश्यकता र औचित्यका आधारमा विधिहरूको छनोट र प्रयोग गरी शिक्षण गरेमा प्रभावकारी हुन्छ । ती विधिहरूलाई छोटकरी रूपमा निम्नानुसार उल्लेख गरिन्छ ।

गीत तथा अभिनय विधि : यो कविता शिक्षणका लागि महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । खास गरी प्राथमिक तहका लागि बढी उपयोगी देखिन्छ । तर कविता लयात्मक विधा भएकाले अर्कोतिर यो पढिने, सुनिने, अनुभूत गरिने मात्र नभई देखिने पनि हुँदा माथिल्लै कक्षाहरूमा पनि यो विधिद्वारा शिक्षण गर्नु उत्तम नै हुन्छ । तर यसका लागि शिक्षक अत्यन्तै सीपयुक्त हुन जरुरी हुन्छ । यसमा गाएर र संवादयुक्त पद्यांशहरूको अभिनय गरेर अनुकरणीय ढंगले कविता शिक्षण गरिन्छ । बालबालिकाहरूलाई लय र तालसँग परिचय गराएर कवितामा उनीहरूको रुचि जगाउनु यस विधिको मूल उद्देश्य हो (शर्मा र पौडेल, २०६० : १८४) । अभिनयात्मक विधिद्वारा कविता शिक्षण गरेमा विद्यार्थीहरू शिक्षणप्रति आकर्षित हुनुका साथै आनन्दको महसुस गर्छन् । साथै कविताको भाव ठम्याउन र कण्ठस्थ गर्न पनि सहयोग गर्दछ ।

अर्थबोध विधि : यो विधि नेपालका विद्यालय तहदेखि उच्च शिक्षालयहरूमा कविता शिक्षण गर्ने प्रचलित विधि हो । यसमा कविताका अन्य तत्त्वहरूलाई उपेक्षा गरी अर्थलाई मात्र महत्त्व दिइन्छ । यस विधिद्वारा शिक्षण गर्दा कविताका समग्र अर्थबारे परिचित गराउने उद्देश्य राखिन्छ । पङ्क्ति, पाउ, श्लोकको छुट्टाछुट्टै वा समग्र कविताको अर्थ पहिचानमा केन्द्रित रही कविता शिक्षण गरिन्छ । यो शिक्षक केन्द्रित विधि मानिन्छ । शिक्षकले कविताको अर्थ मात्र एकोहोरो बताउदै जाने हुनाले शिक्षक मात्र सक्रिय हुने र विद्यार्थी निस्क्रिय हुन्छन् । तसर्थ यो मनोवैज्ञानिक रूपले पनि उचित छैन । यो विधि सरल भए पनि त्याज्य देखिन्छ ।

व्याख्या विधि : यो विधि कविता शिक्षणमा सर्वाधिक प्रचलनमा रहेको विधि हो । यो उच्च तहका कक्षाहरूमा शिक्षण गर्न बढी उपयोगी हुन्छ । यसमा शिक्षकले कविताका अंशहरू विद्यार्थीलाई पढ्न लगाएर वा आफैले पढेर लामो व्याख्या गर्छन् । यस क्रममा शिक्षक पाठ्यांशलाई प्रस्ट पार्न अनेक दृष्टान्त, उक्ति, सूक्ति, प्रकरण आदिलाई समेत पेस गर्छन् । यिनै अन्तरकथाहरूका माध्यमद्वारा कवितांशमा प्रयोग भएका छन्द, रस, अलङ्कार, ध्वनि आदिका बारेमा पनि स्पष्ट रूपले चिनारी दिने गर्दछन् । यिनै साहित्यिक तत्त्वहरूका आधारमा कविताको भाव स्पष्ट पारिन्छ ।

खण्डान्वय विधि : आलङ्कारिक पदक्रममा व्यक्त भएका पद्यांश वा गद्यांशलाई सामान्य पदक्रममा ढाली भाषा सिकाउने प्रक्रियालाई अन्वय विधि भनिन्छ । यसमा पाठ्य कवितालाई विभिन्न खण्डमा विभाजन गरिन्छ र तिनका बारेमा प्रश्नोत्तर गराइन्छ । यसमा खण्डखण्डलाई जोडेर सिङ्गोमा पनि अर्थ स्पष्ट पारिन्छ । यसलाई प्रश्नोत्तर विधि पनि भनिन्छ । कुनै शिक्षणीय कवितामा विश्लेषणहरूको प्रचुरता हुन्छ, भावको गहनता हुन्छ, र घटनाहरूको आधिक्य हुन्छ, त्यस्ता कविताहरूलाई खण्डान्वय विधिको प्रयोग गरी शिक्षण गर्नु उत्तम मानिन्छ । पाठ्य कविताका साहित्यिक, संरचनात्मक तत्त्व र अर्थमा केन्द्रित रही प्रश्नहरू सोधिन्छ । प्रश्नोत्तर विधिले कक्षा अन्तरक्रियालाई प्रोत्साहन गर्ने भएकाले शिक्षण सिकाइ सहभागीमूलक र रुचिकर हुन्छ ।

व्यास विधि : व्यास भनेको कुनै वस्तुको विस्तार वा फैलावट हो । कवितामा प्रस्तुत/वर्णनीय विषयवस्तुलाई अनेक दृष्टिकोणबाट विस्तारपूर्वक व्याख्या विश्लेषण गरी भावार्थलाई सम्प्रेषणीय बनाउने काम गरिन्छ । तसर्थ यो व्याख्या विधिकै विस्तृत र विकसित रूप हो । खास गरी उच्च कक्षामा भावयुक्त कविताहरूको शिक्षणमा यो विधि उपयुक्त मानिन्छ । कविताको व्याख्या विश्लेषण गर्दा कथा, मिथक, प्रसङ्ग, प्रकरण, सूक्ति, दृष्टान्त आदिको सान्दर्भिक प्रयोग गर्दै पद्यांशमा अन्तर्निहित भावलाई स्पष्ट पारिन्छ । पाठ्य कविताको कला पक्ष(अभिव्यक्ति) तथा

भावपक्ष (अर्थ) दुवैका दृष्टिले जाँच गरिन्छ। कवितामा प्रयुक्त शब्दशब्दका वारेमा स्पष्टीकरण प्रस्तुत गरिन्छ। साथै कविको दार्शनिक दृष्टिकोणलाई समेत उजागर गर्ने प्रयत्न गरिन्छ। यो विधिको प्रयोग गर्न शिक्षकमा विषयवस्तुको व्यापक र गहन ज्ञान हुन आवश्यक छ। विशिष्ट तथा विज्ञ व्यक्तिले मात्र यस विधिको सफलतापूर्वक प्रयोग गर्न सक्छ।

तुलनात्मक विधि : तुलना विधिद्वारा कविता शिक्षण गर्दा पाठ्य कवितालाई अन्य कविता, लेख, रचना आदिसँग तुलना गरिन्छ। यसरी तुलना गर्दा त्यसै भाषाका अन्य कविका कवितासँग तथा अन्य भाषाका कविका कवितासँग तुलना गरिन्छ। पाठ्य कविताको भावलाई अन्य कविताको भावसँग तुलना गरी तिनको समानता र असमानता समेत पहिचान गरिन्छ। साथै पाठ्य कवितालाई उनै कविका अन्य रचनासँग पनि तुलना गरेर शिक्षण गर्न सकिन्छ। यो विधि उच्च कक्षामा कविता शिक्षण गर्न उपयुक्त र महत्त्वपूर्ण मानिन्छ। यसबाट विद्यार्थीहरूमा विवेचना शीतको विकास हुन्छ, तर्कशक्ति बढ्छ र ज्ञानको दायरा फराकिलो हुन्छ। साथै कविको स्वभाव, शैली, उद्देश्य तथा दार्शनिक विचार समेतको ज्ञान हुन्छ। तुलनात्मक विधि निम्नलिखित चार किसिमका छन् :

- समभाषिक कवि तुलना
- भिन्न भाषा कवि तुलना
- भाव तुलना
- पाठ्य कविको कविताको भाव उनैका अन्य कवितासँग तुलना।

समीक्षा विधि : यस विधिद्वारा कविता शिक्षण गर्दा शिक्षकले प्रश्नोत्तरका आधारमा पाठ्य कविताको समीक्षा गराउनु पर्छ। शिक्षकले खासखास प्रश्नहरू दिएर वा समीक्षाका आधारहरू बताएर कवितालाई विभिन्न कोणले विवेचनात्मक समीक्षा गराउनु पर्दछ। त्यसका लागि विद्यार्थीहरूलाई उपयुक्त वातावरण मिलाइदिने, सहायक सामग्रीहरू पढ्न प्रोत्साहन गरी सम्बन्धित कविताको गुणदोषका आधारमा समेत समीक्षा गर्न लगाइन्छ। यस विधिमा विद्यार्थीहरूले पाठ्य कविताको कला र भाव दुवै पक्षको विवेचना गर्नु पर्दछ। यसो गर्दा विद्यार्थीहरूको सक्रिय भूमिका हुन्छ, भने शिक्षक गौण रहन्छन्। यस कारणले पनि यो विधि तल्ला कक्षाहरूमा उपयोगी तथा व्यावहारिक मानिदैन। उच्च कक्षाका लागि मात्र उपयोगी हुन्छ।

कविता शिक्षणमा शिक्षकले कविताको प्रकृति, स्वरूप, विषयका साथै कक्षा, तह, उद्देश्य आदिलाई दृष्टिगत गरी उपयुक्त विधिको छनोट गर्नु पर्दछ। आवश्यकता अनुसार एक वा अनेक विधिहरूको प्रयोग गर्न पनि सकिन्छ। उच्च कक्षाहरूमा खास गरी समीक्षा, व्याख्यान र तुलना विधि नै व्यावहारिक र उपयोगी हुन्छ। विद्यार्थीहरूमा रचनात्मक भाषिक कलाको विकास गराउनका लागि कविता विधा र यसको शिक्षण कोशेदुङ्गा सावित हुन्छ।

कविता शिक्षणका प्रक्रिया/तरिका/कार्यकलाप

कविता मानव मन र मस्तिष्कलाई प्रभावित गर्ने सशक्त साहित्यिक विधा हो। यसको शिक्षण साहित्यका अन्य विधाभन्दा भिन्न हुन्छ। प्रयोग भएको विशिष्ट भाषाको पहिचान गर्न सक्ने, वाचन गर्न सक्ने, सौन्दर्य तत्त्वको अनुभूति गर्न सक्ने, भाव पक्ष र कला पक्षको विवेचन गर्न सक्ने क्षमताका साथै सृजनशील क्षमताको विकास गर्नु पनि कविता शिक्षणका प्रमुख उद्देश्य अन्तर्गत पर्दछन्। यिनै उद्देश्यको परिपूर्ति गर्ने किसिमले कविता शिक्षणको प्रक्रिया सञ्चालित हुनु वाञ्छनीय देखिन्छ। शुद्ध, स्पष्ट उच्चारण, विषय र भावानुसारको वाणीभङ्गिमा यसका लागि अनिवार्य तत्त्व हुन्। कविताको सौन्दर्य विशिष्ट शब्दको प्रयोग र त्यसले अभिव्यञ्जना गर्ने अर्थमा निहित रहेको हुन्छ। प्रसङ्ग अनुकूल उपयुक्त अर्थको व्यञ्जना गर्न सक्ने शब्दहरूको चयन र तिनको समुचित प्रस्तुतिमा कविको कौशल रहेको हुन्छ। कवितामा भावात्मक सौन्दर्य, लयात्मक सौन्दर्य र अनुभूतिजन्य सवेग सौन्दर्यको प्रस्फुटन हुने भएकाले तिनै सौन्दर्यको आस्वादन नै कविता शिक्षणको मुख्य ध्येय हुनु पर्छ।

माध्यमिक तहमा कविता शिक्षणको मुख्य उद्देश्य लयबोध र उच्चारण संस्कारको विकास गर्नु हो । उच्च शिक्षा अन्तर्गतको स्नातक तहका लागि पाठ्यक्रमले कविता शिक्षण सम्बन्धी केही साधारण उद्देश्यहरू निर्धारण गरेको छ । पूर्वीय-पाश्चात्य मान्यताका आधारमा कविताको (फुटकर) परिचय दिनु; नेपाली कविताको विकासक्रम, प्रमुख मोड तथा मूल प्रवृत्तिहरू बताउनु; निर्धारित कविका कवितात्मक प्रवृत्ति बताउनु; तिनका कविताको विभिन्न दृष्टिकोणले विवेचना गर्न सक्ने क्षमताको विकास गर्नु; निर्धारित पाठ्य कविता भित्रका विशिष्ट पङ्क्तिहरूको व्याख्या विश्लेषण गर्न सक्षम बनाउनु जस्ता साधारण उद्देश्यहरू निर्धारण गरेको छ । यिनै उद्देश्यहरू प्राप्तिका लागि कविता शिक्षणका उपयुक्त कार्यकलापहरू अवलम्बन गर्नु पर्दछ ।

- कविता शिक्षणको प्रारम्भमा वाच्यार्थ बताइदिने; त्यसपछि विद्यार्थीहरूलाई लक्ष्यार्थ तथा व्यङ्ग्यार्थ पहिल्याउन प्रेरित गर्नु पर्दछ ।
- मूल भाव पहिल्याउने क्षमता विकसित गराउने उद्देश्यले कुन काल, धारा र उपधारा अन्तर्गतको कविता हो सोही अनुसार (परिवेश, कथ्य, संरचना, भाषाशैली फरक हुन्छन्) सान्दर्भिक रूपमा शिक्षण गर्नु पर्छ ।
- कविको जीवन दृष्टि र कलाबोधसँग परिचित हुनु पर्दछ ।
- शीर्षक, संरचना, लयविधान, भाषाशैली, कथनपद्धति, केन्द्रीयकथ्य आदिका दृष्टिले कविताको विवेचनामा शिक्षण प्रक्रिया केन्द्रित गर्नु पर्दछ ।
- कविताको विशिष्ट शब्द र पङ्क्तिहरूको अर्थविधान र व्याख्यानलाई महत्त्व दिएर सोही अनुसारको शिक्षण गर्नु पर्दछ ।
- कविका कवितागत मूलभूत प्रवृत्तिहरू पहिल्याउनुका साथै अन्य कविहरूसँग तुलना समेत गर्न लगाउनु पर्दछ ।
- यसका लागि व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर तथा प्रस्तुतीकरण आदि जस्ता कार्यकलापका साथै सम्भव भएसम्म कक्षा कार्य, गृहकार्य तथा योजना कार्यमा समेत संलग्न गराउनु पर्दछ ।
- कहिलेकाही जानिफकार सूत्रको समेत प्रयोग गर्नु पर्दछ । यसको अर्थ कविता शिक्षणमा पारङ्गत विज्ञ व्यक्तिलाई कक्षामा ल्याएर शिक्षण गर्न लगाउनु पर्दछ । आवश्यकता र सम्भाव्यता हेरी विषय विशेषज्ञहरूलाई आमन्त्रण गरी पढाउने व्यवस्था गर्नु पर्दछ ।
- कविताको विशिष्ट पङ्क्ति, श्लोक, चरण छानी वा छान्न लगाई कक्षामै व्याख्या, भावार्थ, सारांश वा समीक्षा कार्यमा मौखिक र लिखित दुवै किसिमले सरिक गराउनु पर्दछ आदि ।

यसरी स्नातक तहमा कविता शिक्षण गर्दा कविता विधाको सैद्धान्तिक परिचय, कालगत विकासक्रम, विभिन्न आधारमा पाठ्यवस्तुको विश्लेषण र विशिष्ट पङ्क्ति, चरण, हरफहरूको व्याख्या सम्बन्धमा शिक्षकले मूल रूपमा व्याख्यान विधिलाई नै उपयोग गर्न सक्छन् । तर विद्यार्थी केन्द्रित विधि, आगमन विधि, सम्प्रेषणात्मक विधि आदिलाई प्राथमिकतामा राखेर शिक्षण गर्नु भनै सान्दर्भिक हुन्छ । उपर्युक्त प्रक्रिया र कार्यकलापहरूलाई आवश्यकता र स्तर अनुरूप उपयोग गर्नु पर्दछ । व्याख्या र विवेचनाका लागि विविध सन्दर्भ सामग्रीहरूको उपयोग पनि गर्नु पर्दछ । अतः कवितामा शिक्षण विधिको अहम् भूमिका हुन्छ । सफल कविता शिक्षणका लागि उपयुक्त विधि, आवश्यक प्रक्रिया र अनुकूल वातावरण आवश्यक हुन्छ । यी सबै कुराहरूको उचित चाँजोपाँजो नै कविता शिक्षणको सफल सूत्र मानिन्छ ।

निष्कर्ष

भाषाशिक्षणको मूल अभीष्ट भन्नु नै भाषाका बोध तथा अभिव्यक्ति क्षमतामा कक्षा र तह अनुसार स्तरीकृत ढङ्गले प्रभावकारिता ल्याउनु हो । यसमा कविता विधाको विशेष स्थान र महत्त्व रहन्छ । प्राचीन तथा

सम्मूढशाली विधाका रूपमा देखा परेको कविता विधाको शिक्षण अन्य विधाका तुलनामा केही मात्रमा जटिल प्रतीत हुन्छ। सबै भाषिक एकाइहरू र व्याकरणिक पक्षहरूको अध्ययन-अध्यापन गर्न नपाएर पनि यसो भएको हो। कविता भाषिक साङ्गीतिक कला हो जुन लयात्मक हुन्छ। यो साहित्यको प्राचीन तथा मुख्य विधा मानिन्छ। यो भाषिक अभिव्यक्तिको उत्कृष्ट रूप हो। यसमा काव्यिक, विशिष्ट, आलाङ्कारिक भाषाको प्रयोग गरिएको हुन्छ। कवितामा लयको विशेष विधान गरिएको हुन्छ। कवितालाई अन्य विधाबाट फरक पार्ने प्रमुख तत्त्व नै लय हो। यसले भाषिक शैली तथा संरचनात्मक अनुभव अभिवृद्धि गर्न सहयोग गर्दछ। विद्यार्थी, समाज र राष्ट्रका भाषिक आवश्यकता तथा पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेका सीपमूलक उद्देश्यहरू पूरा गर्ने प्रयोजनमा कविता विधा र यसको शिक्षणले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ। कविताका स्वरूपलाई हेर्दा कथात्मक, भावात्मक, गद्यात्मक, पद्यात्मक आदि किसिमका हुन्छन्। यी सबैमा लयकै प्रधानता हुन्छ। यसले गर्दा अन्य विधा भन्दा कविता विधाको शिक्षण छुट्टै र आफ्नै किसिमको हुन्छ। उच्च तहमा कविता शिक्षण विशेष गरेर पठनबोध सीपसँग नै सम्बन्धित हुन्छ। उच्च तहका कवितामा अनुभूतिका साथै प्रस्तुतीकरण र भावात्मकताको उच्चता पाइन्छ। यसै अनुरूप कविता शिक्षणका प्रयोजनहरू निर्माण गरिएको हुन्छ। विधागत पहिचान गर्नु, भावनाको परिष्करण गर्नु, कल्पना तथा बौद्धिक शक्तिको विकास गर्नु, भावानुरूप कविताको वाचन गर्नु, शब्दभण्डार तथा वाक्य रचना कौशलको विकास गर्नु, मूल भाव पहिचान गर्नु, व्याख्या विश्लेषण र समीक्षात्मक क्षमताको विकास गर्नु, समालोचना तथा टिप्पणी गरी कविताको उच्च मूल्याङ्कन गर्ने सीप तथा कलाको विकास गर्नु आदि जस्ता प्रयोजनहरू समावेश गरिएका हुन्छन्। यस किसिमको प्रयोजन पूरा गर्नलाई सामान्य तथा विशिष्ट शिक्षण प्रविधिको प्रयोग गरी कविता शिक्षण गर्नु पर्दछ। कविता विधा शिक्षणका विधिहरू छलफल, प्रश्नोत्तर, समीक्षा, व्याख्या, तुलना, व्यास आदिका साथै कक्षा प्रस्तुतीकरण समेतको प्रयोग गर्नु पर्दछ। विषय, शिक्षक र विद्यार्थी केन्द्रित विधिहरूको समिश्रित प्रयोग गरी उच्च तहमा कविता शिक्षण गर्नु बढी सान्दर्भिक हुन्छ। उद्देश्य प्राप्तिमै केन्द्रित रही मनोवैज्ञानिक ढङ्गले उचित कार्यकलापहरू श्रृङ्खलाबद्ध ढङ्गले गर्नु पर्दछ। साथै कविता शिक्षणका चरणहरूको समेत उचित प्रयोग गरी शिक्षण गर्नु पर्दछ।

सन्दर्भसामग्री

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६१). *नेपाली भाषा शिक्षण*. काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।
- ओझा, रामनाथ र अन्य (२०६७). *नेपाली कविता र काव्य*. काठमाडौं : पिनाकल पब्लिकेसन।
- त्रिपाठी वासुदेव र अन्य (२०५५). *नेपाली कविता भाग १*. ललितपुर : साभा प्रकाशन।
- न्यौपाने, टङ्कप्रसाद (२०४९). *साहित्यको रूपरेखा*. ललितपुर : साभा प्रकाशन।
- पाण्डेय, ताराकान्त (२०६९). *कविता सिद्धान्त, आधुनिक नेपाली कविताको विकास प्रक्रिया र कविता शिक्षण*. सम्प्रेषण. अङ्क-७. कीर्तिपुर: नेपाली भाषा शिक्षा विभाग त्रि. वि.।
- पोखेल, बालकृष्ण (२०५८). *नेपाली बृहत् शब्दकोश*, काठमाडौं : ने.प्र.प्र।
- पौडेल, माधवप्रसाद (२०७४). *भाषिक विद्या शिक्षण*. काठमाडौं : विद्यार्थी प्रकाशन प्रा. लि.।
- शर्मा, केदारप्रसाद र माधवप्रसाद पौडेल (२०६०). *नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण*. काठमाडौं : न्यु हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज।